

СЕМАНТИЧНІ ОСНОВИ РОДОВОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ІМЕННИКІВ І ГЕНОВАРІАТИВНІСТЬ

У статті розглядаються напрямки вирішення проблеми основ родової класифікації іменників, їх взаємозв'язок із родоваріативністю.

Граматичний рід як одна з найістотніших ознак іменника становить собою багатоаспектну категорію, тому його функціонування вчені пояснюють по-різному. Одні вважають, що він не визначається змістом слова, і намагаються відшукати пояснення генезису граматичного роду у внутрішньомовних законах, вбачаючи імовірний напрямок вирішення цієї проблеми у встановленні причин початкового узгодження в роді. Інші лінгвісти стверджують, що граматичний рід є безпосереднім відображенням змісту предметів, їх біологічної статі.

Однак поєднання цих взаємовиключних поглядів під знаком категоріальної взаємодії багатьох аспектів проблеми видається нам продуктивним напрямом родової гносеології.

Іменники розподіляються за граматичними родами за двома категоріальними ознаками:

- а) або на основі семантичних ознак з урахуванням картини світу носіїв мови;
- б) або на підставі семантичних і формальних факторів.

Правила ці можуть бути простими або ускладненими. У кожній добре дослідженій мові рід класифікується за допомогою такої інформації, принаймні у 85 % [1: 30].

Найважливішою класифікуючою підставою роду є відношення категорії роду до категорії істот/неістот. У формах чоловічого, жіночого і середнього родів переплітаються семантично мотивовані і семантично немотивовані ознаки. Назви істот (осіб) лексично мотивовані. Вони протиставлені іншим формам роду як асемантичним [2: 10].

А.П. Загнітко класифікує їх як семантичні (лексичні) та асемантичні категорії роду [3: 50]. У назвах істот (людей і тварин) граматична родова характеристика спрямована на статеву і вікову диференціацію:

Статева:

Батько – мати

Син – дочка

Хлопець – дівчина

Голуб – голубка

Півень – курка

вікова:

хлопець – хлопча, хлопчатко, хлопчєня

дівчина – дівча, дівчатко

курча – курчєня, курчатко

У певному розумінні всі системи родового розподілу семантичні, оскільки всі родові системи мають семантичне ядро. Однак мовознавці розуміють семантичну систему розподілу в більш вузькому значенні: семантика іменника визначає його рід, і відповідно на основі роду іменника можна діагностувати його значення. Ця система дуже проста: якщо ми знаємо, що даний іменник позначає жінку, з цього виходить, що він є іменник жіночого роду, і, навпаки, іменник жіночого роду повинен позначати істоту жіночої статі. Те саме стосується і форм чоловічого роду.

У цьому аспекті англійська мова становить собою приклад мови з семантичною системою родового розподілу.

Але така відповідність денотації і десигнації нерідко порушується (про що детальніше див. нижче).

Семантичні основи родової класифікації нечіткі, розмиті. Лише в частині іменників можна побачити відбиття реальних статевих розрізень. Відсутність чітких формальних показників роду в іменників призвело до утворення проміжних класів слів, які ще в античних граматиках називали **спільними** (грец. koine), пор. рос. *сирота* і **обопільними** (рос. обоюдними), пор. рос. *собака*. Спільні та обопільні іменники розрізняються не тільки семантично, але й видами синтаксичного узгодження:

Спільнородові: *сирота* він такий – подвійне узгодження;

вона така

Обопільнородові: *собака* вона і ви – одна узгоджувальна модель.

Останні – це імена формально одного роду, але приєднані до осіб (істот) двох статей.

Розрізнення граматичних родових іменникових форм за статтю відсутнє в більшості фаунономів: *крокодил, леопард, карась, ляц, короп, жайворонок, ластівка, синиця, оса, муха*. Людина як носій мови у своїй практичній діяльності не потребувала розрізняти стать таких істот, і, таким чином, лексична номінація не відбила статевого розрізнення, в той час як потреба такої диференціації негайно вводила в номінативний процес деривативні засоби:

бус'ол - бус'л'їха (про лелек).

Найбільшою здатністю обопільної родової маніфестації володіють іменники чоловічого роду. “Іменем чоловічого роду ... позначається самий рід взагалі (порода, genus), тобто загальне логічне значення особи ...” – писав Аксаков [4: 52].

Що стосується категорії роду в українській морфології, то в її структурі, очевидно, немає підстав обмежувати родоманіфестацію позначенням статі.

По-перше, назви неістот семантично не пов'язані з біологічною статтю, а тому не можна пояснити, чому іменник *горб* чоловічого роду, *гора* – жіночого, а *плато* – середнього.

По-друге, багато іменників-назв істот самі по собі не містять вказівки на статеві відмінності: вони одночасно позначають чоловічу і жіночу стать: *крит*, *акула* – і при потребі включаються спеціальні деривативні засоби статевої диференціації: *критиха*.

По-третє, кваліфікаційні іменники чоловічого роду можуть використовуватися для позначення як чоловіків, так і жінок: *декан*.

По-четверте, якби взаємодія з номінативною категорією статі була визначальною у визначенні граматичного роду іменника, то в мовленні не могли б функціонувати словосполучення і речення типу “*Мой Лизочек очень мал*”.

Отже, як стверджує А.П. Загнітко, категорія роду іменників з одного боку, не пов'язана з реальним значенням слова: її семантика може збігатися з ізоморфністю біологічної статі, а може виступати формальним критерієм розрізнення слів у моделі узгодження за родом; з другого боку – значення слова безвідносно до статі іноді стає визначальним у родовій диференціації. Останнє особливо помітно серед деяких груп запозичень слів, у яких формальний показник роду неоднозначний, пор.: *сизаль* – чол. роду і *жирандоль* – жін. роду [5: 28].

Семантична категорія особа/неособа відносно субстантивного роду виступає визначальним фактором, оскільки в особових іменниках категорія роду пов'язана з денотативною сферою. В іменникових назвах, семантика яких має в структурі сему “особа”, переважають лексеми чоловічого роду, що позначають людину за фахом, посадою, поглядами, за відношенням до різного роду реалій: до праці, до колективів, до власності, охарактеризовану за соціальною, майновою, родинною, виробничою, естетичною та ін. роллю. У цих іменниках семи характеристики при провідній семі “особа” якоюсь мірою нейтралізують сему статі [2: 13].

Наявність у смисловій структурі іменника семи неістоти визначає і характер граматичної категорії роду таких імен, що не зв'язані з біологічною статтю референта [2: 12].

Взаємодія роду і категорії істоти/неістоти належить до морфологічного рівня, оскільки релятивні засоби синкретично оформляють і семантику істоти/неістоти. Диференціація ізосемічних формантів відмінка як засобу реалізації значення особи/неособи стала типовим зразком внутрішньовідмінкової взаємодії. Серед персональних (особових) іменників найпошлідовніше простежується дериваційна парадигма морфологічної категорії роду (для фаунономів характерна переважно формальна мотивація родової належності і класифікаційний тип парадигми), що є свідченням взаємозумовленості їх семантики: наявність релятивних засобів особи передбачає позамовну мотивованість граматичного роду (нар. *господар* / *господарка*, *водотисць* / *водотийка* ‘жителі Водотий’) [6: 20].

Не випадковим те, що назви осіб чоловічої статі в одних випадках вживаються і як назви осіб жіночої статі, а в інших – послідовно закріплюються за родовим показником і не можуть ні за яких умов взаємозамінюватися. Ця послідовність має свої принципи.

Граматична категорія роду не універсальна. У перській, азербайджанській, грузинській і вірменській мовах граматичного роду взагалі немає. Інші мови відрізняються своєю структурою. У литовській, наприклад, іменники відносять до одного з двох родів: чоловічого (*vūgišnojį gimīė*) або жіночого (*móterišnojį gimīnė*). Середнього роду в литовській граматиці нема. Але “... нема в світі жодної мови, де позначення статі не могло б одержати того чи іншого мовного виразу” [7: 216]. У тих мовах, які мають граматичну категорію роду, це є позначення статі, тобто семантичний рід (*sexus*) співвідноситься з граматичною категорією роду (*genus*). Але взаємодія лексичної семантики і граматики в галузі роду не завжди логічна. У незрозумілих аспектах цієї взаємодії ми помічаємо своєрідний конфлікт між речовим змістом імені та його лінгвальним родовим показником.

У тричленному групуванні іменникового роду спостерігається диференційоване ставлення кожного з членів до пов'язаної з цією морфологічною категорією поняттєвої категорії статі. Якщо імена чоловічого і жіночого родів хоч би в частині лексем передають біологічну стать денотата, то середній рід вказує на “асексуальний” характер референта [2: 10-11].

Форми середнього роду в свою чергу виявляють індіферентність до статі, виражаючи семантику обоупільності:

півень – курка – курча;

вовк – вовчиця – вовченя;

кіт – кішка – кошеня;

тигр – тигр – тигрєня.

Можливо, демінутивні суфікси і родова належність слів типу *кошеня*, *гусєня* виражають сему недорослості позначуваної ними істоти, демонструючи неможливість визначення її як повноцінної особини чоловічої чи жіночої статі.

Іменники – назви неістот, що позбавлені семантики статі, мають довільний мотив родового маркування, показником якого виступають родові закінчення в різних мовах: “Ті самі поняття у різних мовах можуть мати для свого позначення слова, що належать до різних родів: білоруське *цєнь* – чоловічого роду, а український відповідник *тінь* – жіночого. Українські слова *біль*, *Сибір*, *дріб*, *стєп*, *накуп*, *насип* – чоловічого роду другої відміни, а російські відповідники *боль*, *Сибирь*, *дробь*, *накупь*, *насыпь* – жіночого роду третьої відміни. Український іменник *путь* – жіночого роду, а російський – чоловічого. Тому й відмінкові закінчення однакових у двох мовах

іменників можуть бути зовсім іншими. Українською мовою правильно “*бодем сповнилося серце матері*”, “*є у продажу*”, “*гарний посуд*” (не “*біллю сповнилося серце*”, “*є у продажі*”, “*гарна посуда*”), російською – “*болу*”, “*єсть в продаже*”, “*хорошая посуда*”.

Те саме можна сказати й про діалекти (і стилі) однієї мови, що оформились у потужний фактор стимуляції родової варіативності.

Неоднозначно вирішуються проблеми семантики родових форм, яка може бути непотужною.

О.А.Колесников розглядає граматичні категорії іменника в функціонально-семантичному аспекті і таким чином розв’язує спірне питання про сутність семантики граматичних форм. При семіотичному підході категорія роду іменників вважається класифікаційною, в той час як категорія числа лише словозмінна. Це означає, що при зміні семантики рід буде некласифікаційним (*змій* і *змія*), а класифікаційні родові лексеми не виходять за рамки статевої кореляції (рос. *лис* – *лиса*; рідко в рослинних назвах: *берез* – *береза* – як номенах чоловічих і жіночих видів).

Суперечність між поняттєвою категорією статі і лінгвістичною категорією роду яскраво виявляється у формах предикативів, виражених іменниками чоловічого роду:

*Мій прапрадід був більдаром,
Також прадід був більдаром,
Був більдаром батько й дід,
Бабка тож була більдаром,
Мати тож була більдаром,
Був більдаром весь мій рід.*

Іван Франко

Віднесення чоловічого фаху до жіночої особи традиційно зберігає антиномію форм і значення, хоча еволюційно вона усувається, деактуалізацією статі носія професії і обмеженням маскулінарної ознаки в синтаксичному узгодженні.

Розуміння граматичної категорії роду неминує призводить дослідника до вивчення складних стосунків категорії лінгвістичного дослідження і свідомості реальної статі, що виявляється в сприйнятті ізоморфічних ознак.

У сфері назв неістот взаємодія граматичної категорії роду з лексичним значенням іменників мінімальна. Вона стосується лише родономінативного оформлення окремих пар іменників, формально корельованих за морфологічними семами “чоловічий рід” / “жіночий рід”. Це протиставлення пов’язане з диференціацією за лексичним значенням членів опозиції. Наприклад, в російській мові *зал* чол.р. ‘велике приміщення в різних закладах, де влаштовуються збори, спектаклі і т. под.’ – *зіла* – жін. р. ‘парадна кімната в приватному домі’; *глист* чол. р. ‘черв-паразит’, *глиста* перен. про довгу, виснажену людину [2: 11].

Кожне родові значення повинно мати родову оформленість або, як показують наведені вище приклади, – родові вираження. Відзначена тенденція є фундаментальною, її всеосяжність виявляється на рівнях синтаксису і контексту і в результатах групування аморфних лексем у готові родові парадигми: *груша берé* → *груша бéра*.

Категорії роду (*genus*) і статі (*sexus*) існують у міцній взаємодії, але вони не тотожні. Автономність граматичної категорії роду і поняттєвої категорії статі підтверджується тим фактом, що в деяких мовах відсутній граматичний рід (перська азербайджанська, грузинська, вірменська), але немає жодної мови, де не була б представлена поняттєва категорія статі. Зводити її значущість у сучасній українській мові тільки до граматичного роду іменників – означає збіднювати функціонально-семантичну репрезентацію ознаки статі, тому що вона представлена майже на всіх рівнях мови: лексичному (батько/мати, дід/баба); словотвірному (викладач/викладачка, глухар/глухарка); синтаксичному (малий відчайка/мала відчайка; академік виступив/академік виступила); контекстуальному (Він майстер своєї справи/Вона майстер своєї справи [3: 50]; Долом мій батько Рейн пливе (Г.Гейне. Німеччина. Переклад І.Франка).

Як усяка змістовна форма та оформлений зміст допускають розчленування, так само розмежовуються родова денотація і десигнація. Особливо яскраво простежується розчленування в автономності релятивного і генетичного роду, яка виявляється в багатьох суперечностях. Зокрема, вона підтверджується тим протиріччям, коли поняття статі виражається не властивими їй суфіксами чи закінченнями. Так, у реченні:

При втраті цнотливості молодий бив її (молоду) нагайкою, примовляючи:

- Ти б зразу призналась і людей не воловоди́ла – іди, халявище, і проси людей -

протиставлення засобу вираження (флексії нейтрального роду) у слові *халявище* і денотата – поняття особи жіночої статі – простежується дуже виразно. Особливо яскраво виявляється розчленування релятивного і генетичного роду при номінації поняття жіночої статі лексемами і формантами маскулінарного статусу: *лікар*, *директор*, *жнець* та ін.

Граматичний рід і стать не збігаються, наприклад, дівчисько – іменник середнього роду, а стать жіноча, *das Weib* ‘жінка’ – середнього роду; у багатьох африканських мовах ‘корова’ – чоловічого роду.

У деяких українських лексемах одна і та сама стать має двородову номінацію: *такий хлопець* і *таке хлопчисько (хлопчище)*.

Переклад родових неособових іменників з однієї мови на іншу підкреслює цю суперечність невідповідністю форми роду усвідомленню статевих ознак і престижним становищем форми номінанта при їх відсутності, тобто у структурі граматичного роду:

- фр. *banque* ж.р. – укр. *банк* ч.р.;
- фр. *formule imprimée* ж.р. – укр. *друкований бланк* ч.р.;
- фр. *emblavage* ч.р. – укр. *сівба* ж.р.;
- фр. *piéd* ч.р. – укр. *нога, ступня, стопа* ж.р.;
- нім. *diese Nummer* ж.р. – укр. *цей номер* ч.р.;
- нім. *das System* с.р. – укр. *система* ж.р.;
- нім. *dieses Formular* с.р. – укр. *формуляр* ч.р. і под.

Грамматичний рід сильніший за біологічну стать, про що свідчить використання чоловічих родових форм для позначення осіб жіночої статі: блр. літ. *перастáрак* // *перастáрка* ‘стара дівчина’ [9]; укр. діал. *д’евчúк* ч.р. ‘дівчина’, *йеловчúк* ч.р. ‘телиця’. Обидві ці поліські лексеми належать до чоловічого роду тільки тому, що їх структурі наявна морфема чоловічого роду.

Така перевага форми над семантикою авторитетно доводиться фактом двородових іменників, які позначають одночасно і чоловічий рід, і жіночий, наприклад, *жнець* ‘відноситься і до жінки, і до чоловіка і лише в парадигмі:

жнець – *жніця*, *женчіха*, *жне́чка*, *жнеярка*, *жне́йка*, *жні́ха*, *жнея* -

правий ряд має фемінінну семантику. Ці назви не варіантні, а родорозрізнявальні, оскільки диференціюють денотати. Так само лексемами-протиставленнями є: *віазáл’ник* – *віазáл’ниц’а*, *сапáл’ник* – *сапáл’а* і т.д.

Еволюція мови виробила складну взаємодію граматичної категорії роду і логічної категорії статі. Психологічні фактори зумовили “ототожнення” граматичного значення роду іменника з ознакою статі. Це дає змогу говорити про семантичні та асемантичні категорії роду [10]. Категорія формального роду для неперсональних іменників невмотивована: часто для позначення того самого поняття використовуються різнородові іменники: *дорога, шлях, путь, шосе*.

Суперечності категорії статі і категорії роду особливо яскраво виявляється в асемантичній категорії роду – неособових назвах. Їхнього. Назви неживих предметів у різних діалектах, як свідчить картотека поліських говорів, співвідноситься з будь-якою родовою формою. Наприклад, ‘ромбічний центр шалювання дверей’ в українських говірках має 22 зафіксовані діалектні назви (з них 9 форм чоловічого роду, 10 – жіночого і 3 – середнього), які демонструють широку амплітуду родової співвіднесеності: *ко́ржик*, *п’і́рник*, *йáпка*, *квѣтка*, *сѣ́рце*, *бубна*, *ку́бик*, *сосóнка*, *шал’óвка*, *футрóвка*, *ф’і́л’óнка*, *ф’і́л’у́нок*, *налі́сник*, *вугóл’ник*, *чоти́рохугóл’ник*, *ромб*, *рóмба*, *украше́н’і́е*, *дзв’і́нка*, *обл’і́цòвка* та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Корбет Г.Г. Типология родовых систем // Вопросы языкознания. – 1992. - № 3. – С. 21-30.
2. Озерова Н.Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного. – К.: Наукова думка, 1990. - 190 с.
3. Загнітко А.П. Функції граматичних форм роду іменників // УМЛШ. – 1990. - № 6. – С. 50-54.
4. Аксаков К.С. Опыт русской грамматики // Полн. собр. соч. в 3 т. – М., 1880.-Т. 3. Сочинения филологические. – Ч. 2. – 667 с.
5. Загнітко А.П. Рід іменників з основою на м’який приголосний // УМЛШ. – 1987. - № 2. – С. 28-31.
6. Загнітко А.П. Взаємодія іменних і дієслівних категорій // Мовознавство. – 1992. - № 5. – С. 19-29.
7. Немировский М.Я. Способы обозначения пола в языках мира // Памяти акад. Н.Я. Марра (1864-1934). – Л., 1938.
8. Колесников А.А. Семантическое обеспечение грамматических форм имен существительных русского языка. – К.: Вища школа, 1988. – 139 с.
9. Глумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мн.: Галоўная рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, 1977.
10. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – М., 1968. – Т.3. - С. 484.

Матеріал надійшов до редакції 11.01. 2001 р.

Зробок Н.М. Семантические основы родовой классификации имен существительных, их взаимосвязь с родовариативностью.

Статья рассматривает направления решения проблемы основ родовой классификации имен существительных, их взаимосвязь с родовариативностью.

Zrobok N.M. A Semantic Approach to the gender classification of Nouns and its connection with gender variation.

The article treats the problem of the basic approaches to the Gender classification of Nouns and its connection with gender variation.